

Je environmentálna kríza krízou sociálneho správania sa?

G. Bianchi, V. Rosová: Is the Environmental Crisis a Crisis of Social Behaviour? Život. Prostr., Vol. 33, No. 6, 299–302, 1999.

The authors deal with potential impacts of various forms of human behaviour on the environment. They distinguish between individual and social behaviour, different degrees of impacts of behaviour on other living beings (including the so-called environmental psychopathy). They pay special attention to critical analysis of prosocial or altruistic behaviour, being considered by some authors – in difference of rival behaviour – as an ideal way-out from global environmental crisis. In the second part the authors are concerned with organisation of society, especially with the problem of democratisation and quick change characterised mainly by competitive character of economy and market. They try to dispute with the view that competitive character of the organisation of society must lead unavoidably to negative environmental impacts. They argue that rivalry is not the “antithesis” of co-operativeness and prosocialness and they mention environmental-political examples when sensitive corrective measures enable to utilise the market rivalry for optimisation of global environmental problems. Democracy itself is only a type of open discussion among people, which want to find an agreement. The final conclusion is how to concretely fill up this agreement.

Niet pochýb o tom, že súčasnú globálnu environmentálnu krízu (ako súčasť globálnej krízy) spôsobilo ľudstvo, a teda predstavuje prípad ohrozenia človeka človekom. Môžeme diskutovať o tom, či sociálna dimenzia je primárnym činiteľom tejto krízy, alebo či je len jej sprostredkovaným dôsledkom; inými slovami, či najprv nastala kríza v sociálnych vzťahoch (napr. v zmysle rozdelenia sveta studenou vojnou, prudkého percentuálneho nárastu ľudstva žijúceho pod hranicou biedy a pod.) a tá prispela ku vzniku globálnej environmentálnej krízy, alebo či kríza v sociálnych vzťahoch je viac dôsledkom globálnej krízy. Aj bez tejto diskusie je však zrejmé, že je dôležité, ak nie dokonca najdôležitejšie, aby sme sa zaoberali aj možnosťami riešenia tejto krízy z hľadiska sociálneho správania sa človeka.

Na prvý pohľad je prosociálnosť (altruizmus) najlepšou a najvhodnejšou formou sociálneho správania, ktoré môže pomôcť prekonať globálnu environmentálnu krízu. Mnohí autori často zdôrazňujú význam environmentálnej výchovy (Erdmann, Kastenholz, 1990; LaRoche a kol., 1991). Na základe analýzy dynamiky komunikácie by sme chceli upozorniť na pozitívne aspekty rôznych foriem sociálneho správania sa, najmä tých, ktoré sa po-

važujú za neadaptívne (napr. súperivosť). V meniacich sa podmienkach pri prechode od totality k demokracii nadobúda porovnanie prosociálnosti a súperivosti špeciálny význam, pretože pre predchádzajúcich 40 rokov bola súperivosť žiaduca len na dosahovanie cieľov v intenciách kolektivistickéj ideológie. Dnešná spoločnosť však musí súčasne riešiť 2 problémy. Na jednej strane základné sociálne východiská rozvíjajúcej sa demokracie s jej trhovou ekonomikou, ktorá kladie dôraz práve na (individuálnu) súperivosť, resp. spôsobilosť obstať v konkurencii, a na druhej strane environmentálnu krízu. Tieto dva procesy majú často protikladné ciele.

Ľudské správanie sa a životné prostredie

Na to, aby sme mohli vysvetliť, predpovedať a pokiaľ možno aj ovplyvniť smer súčasnej globálnej environmentálnej krízy, musíme sa snažiť porozumieť ľudskému správaniu sa (Stern a kol., 1992).

Prvé rozlíšenie musíme urobiť medzi *individuálnym a sociálnym správaním sa*. Individuálne správanie sa človeka môže priamo vplyvať na rozličné environmentálne objekty – živé, ako aj neživé (znečisťovanie, konzumu-

mácia, odprírodnenie krajiny a pod.). Vlastné sociálne správanie sa (napr. konformizmus, autoritárstvo, prosociálnosť, súperivosť a pod.) síce nemá priamy vplyv na hmotné prostredie, avšak veľmi významne vplýva na individuálne správanie sa subjektu voči prostrediu. Prenos sociálnych vzťahov do individuálneho správania sa môže totiž spúšťať aktivity, ktorých rozptyl je od veľmi ochraňujúcich až po veľmi deštruktívne.

Ďalším dôležitým rozlíšením je *miera priestorového a časového dosahu individuálneho environmentálneho správania sa na druhých ľudí*. Napr. ozónová diera nie je preto nad Novým Zélandom, že by iba Novozélandčania používali veľa freónu. Alebo iný príklad: jedno zlé rozhodnutie v atómovej elektrárni môže ovplyvniť životy miliónov ľudí na tisíce rokov. Preto environmentálne nevedomé správanie sa môže byť v tomto zmysle charakterizované ako typ "environmentálnej psychopatie"; psychopatia – v protiklade k neuróze – je charakteristická tým, že jedinec ohrozuje dôsledkami svojho správania sociálne okolie viac než seba samého. Odsúvanie riešenia environmentálnych problémov (napr. na budúce generácie) by sme mohli tiež považovať za jednu z foriem "kolektívnej environmentálnej psychopatie", keďže sa tým dôsledky nášho správania presúvajú na iných.

Podrobnú *kategorizáciu rozličných foriem sociálneho správania sa z aspektu ziskov a strát pre seba a pre iných* vypracovali J. Reykowski a Z. Smolenska (1980). Kladú ich na kontinuum, ktoré siaha od exploatačného po altruistické a zahŕňa správanie sa:

- *exploatačné* (vedomé spôsobovanie ujmy sociálnemu objektu v záujme vlastného zisku),
- *egoistické* (neintencionálne spôsobovanie ujmy sociálnemu objektu pri uspokojovaní vlastných potrieb),
- *ipsocentrické* (uspokojovanie vlastných potrieb bez vplyvu na záujmy druhých),
- *kooperatívne* (zamerané na spoločné záujmy sociálneho subjektu aj objektu),
- *pomáhajúce* (zamerané na prospech sociálneho objektu, pričom subjekt "investuje" iba tzv. čisté náklady – napr. svoj čas),
- *altruistické* (zamerané na prospech sociálneho objektu, ale subjekt obetuje uspokojenie svojho záujmu).

V základných črtách sa táto kategorizácia zhoduje s tromi základnými formami sociálneho správania sa – súperivým, kooperatívnym a altruistickým – ktoré zohrávajú významnú úlohu v evolúcii druhov a v regulácii

prirodzeného výberu – tzv. "differential survival" (Scott a kol., 1989).

Niektorí súčasní environmentálni analytici uvažujú o osobitnom význame altruistického/prosociálneho správania sa, ktoré by mohlo poslúžiť ako záchranný projekt pre globálnu environmentálnu krízu (Erdmann, Kastenholz, 1990). Podľa tejto paradigmy prosociálnosť, ktorá je vyjadrená v ranom vzťahu matka – dieťa, zostáva v repertoári správania sa jedinca v takom rozsahu, v akom je úspešná v súťaži s ďalšími asertívnejšími formami správania, potrebnými na to, aby subjekt obstál v procese sociálneho porovnávania sa a napĺňania životných úloh. Tak vstupujú do hry kooperatívnosť a súperivosť, a subjekt musí nájsť vlastnú rovnováhu (vo vnútri seba aj vo vzťahu k vonkajšiemu svetu) medzi týmito tromi formami sociálneho správania sa. Z hľadiska záujmu environmentalistov môže znamenať každá redukcia altruizmu/prosociálnosti z repertoáru foriem správania sa redukciiu pravdepodobnosti prežitia ľudstva, zachovania biodiverzity, a v konečnom dôsledku života ako takého. Ale je skutočne pravda, že kooperatívne, a najmä súťaživé správanie sa, typické a základné pre demokratickú spoločnosť s jej trhovým hospodárstvom, sú v protiklade k záujmom životného prostredia?

Z evolučného hľadiska nie sú vzťahy medzi súperivosťou a oboma ďalšími formami sociálneho správania sa také dramatické. V anatomickej organizácii štruktúr je súperenie veľmi limitované, pretože jednotlivé entity v systéme sú navzájom závislé. Neexistuje spôsob, ako by jednotlivé anatomické entity mohli na tejto úrovni súperiť bez hrozby vzájomného poškodenia. Vynorenie sa správania ako takého umožnilo vytvárať sociálne organizácie, v ktorých entity (v tomto prípade už jednotlivci) musia kooperovať, inak by ich sociálna organizácia prestala existovať. Avšak behaviorálna interakcia im tiež umožňuje súperiť. A s postupným vývinom prepracovanejších foriem sociálnej organizácie vyvinul sa tiež fyziobehaviorálny systém so špecializovanou funkciou súperivosti a regulácie súperivosti – tzv. agonistické správanie sa, ktoré je adaptívne v konfliktných situáciách medzi jedincami rovnakého druhu a má hlavne obranný charakter (Scott a kol., 1989). Na vyriešenie tohto evolučného paradoxu potrebujeme podľa Scotta k problematike vzťahu kooperácie a súperivosti pristupovať s otvorenou myšliou a bez predsudkov. Svoj názor vyjadruje v nasledujúcich tvrdeniach: 1. Kooperácia a súperivosť nie sú

"Nechci, aby se svět vrátil do podmínek venkovské bídý. Přál bych si, aby i ty dvě třetiny lidstva, které v bídě žijí, mohly žít kultivovaným životem – a nezničily přitom svět. Přežití lidstva v přírodě i přežití přírody samé si vyžaduje, abychom my, lidé nadspotřebního světa, dramaticky snížili nároky, které na ni klademe – a dali šanci bědným."

Erazim Kohák: Zelená svato:zář, s. 159

opozitá s vymedzenými hranicami. Môžu sa prekrývať, ale aj súčasne slúžiť kombinovanej funkcii – napr. keď jedinca kooperujú preto, aby mohli lepšie súperiť s inou skupinou jedincov. 2. Nemôžeme automaticky a všeobecne predpokladať, že jeden z týchto typov správania sa je odvodený z druhého, hoci v niektorých konkrétnych prípadoch to tak môže byť. V tomto kontexte je tiež dôležité, že nesúperivé správanie sa môže byť súperivým nepriamo (čím väčšie zásoby si jedinec urobí, tým väčšia je pravdepodobnosť, že prežije tuhú zimu a potom bude mať práve on možnosť reprodukovať sa; tí jedinca, ktorí sa v lete menej "usilovne" zásobovali, neprežijú), alebo sa môže stať súperivým v špeciálnych podmienkach (napr. pri obmedzenom priestore, množstve potravy, hľadaní sexuálneho partnera a pod.). Dokonca aj epimeteletické správanie (starostlivosť o potomstvo) môže mať v určitých podmienkach súperivý charakter.

Spoločnosť, jej organizácia a životné prostredie

V duchu týchto teoretických úvah chceme prezentovať určité implikácie týkajúce sa vzťahu uvedených troch foriem sociálneho správania sa – altruizmu, kooperácie a súperivosti – k aktuálnym problémom organizácie spoločnosti a ich dôsledkom na životné prostredie. O demokracii, ekonomickom raste a trhovej ekonomike sa najviac diskutuje práve v našich krajinách, kde prebieha rýchla zmena. Zavádzanie všetkých zmien prináša tiež otázku, aké budú ich environmentálne dôsledky. Niektorí teoretici dokonca diskutujú o tom, že demokratizácia pôsobí spomaľujúco na proces optimalizácie vplyvu spoločnosti na životné prostredie, v porovnaní s tým, čo sa dosiahlo v autoritatívnych režimoch jednoduchým rozhodnutím vedenia (Muller, 1988; Kaplan, 1989; Stephens, 1989; Roberts, 1990).

Ekonomický rast neovplyvňuje životné prostredie lineárne. Environmentálne dôsledky trhových aktivít sú ovplyvňované rôznymi štátnymi a medzinárodnými stratégiami, ktoré ich môžu zosilňovať, zoslabovať, usmerňovať, alebo eliminovať. Z hľadiska politicko-ekonomických inštitúcií existuje veľké množstvo takýchto možných vplyvov: národné vlády, národné zákony, nadnárodné zoskupenia (napr. EÚ), nadnárodná legislatíva, regulačné opatrenia pre trhy a pod. Význam vplyvu trhov na životné prostredie zdôrazňuje fakt, že trhy zo svojej podstaty nikdy nemôžu byť dokonalé; o to viac však záleží na tom, aké konkrétne "nedokonalé" trhové mechanizmy sa používajú. Pozitívne environmentálne zmeny by sa mohli ľahko navodiť cenami významných komodít. Avšak existujúce trhy neposkytujú vhodné signály v podobe cien, ktoré by pozitívne ovplyvnili environmentálnu situáciu. A navyše, účastníci trhu nesledujú vždy striktné pravidlá ekonomickej racionality. Zavedenie environmentálne "korektných" cien je problematické

aj preto, lebo veľmi veľa vplyvov je neznámych či neurčitých.

Stern a kol. (1992) zhrnuli návrhy ekonómov na "dobré" fungujúce trhy aj z hľadiska ich dôsledkov na životné prostredie:

- zavedenie kvázitrhových mechanizmov – napr. aukčného princípu predaja práv na znečisťovanie; z existujúcej povolenej celkovej kapacity imisií si znečisťovateľ musí odkúpiť podiel, v akom chce emitovať, pričom záujem, prirodzene, určuje cenu,
- verejný dohľad nad výskumom a vývojom s cieľom jeho spomalenia alebo prispôsobenia globálnej zmene,
- medzinárodné trhy, ktoré umožnia migráciu za prácou a kapitálom vo väčšom geografickom meradle,
- šírenie informácií, zbieranie a distribuovanie aktuálnych údajov o životnom prostredí v záujme umožnenia racionálneho správania a rozhodovania sa.

Všetky tieto návrhy môžu vyvolať sériu ďalších otázok o ich uskutočniteľnosti, trvanlivosti atď. Realitou však je, že niektoré z nich sa postupne začínajú úspešne uplatňovať, a tým dokazujú, že existujú spôsoby, akými možno skĺbiť zdanlivo protikladné základné formy sociálneho správania sa – súperivého, kooperatívneho a altruistického. Akoby sa na úrovni organizácie ľudskej spoločnosti potvrdzovalo to, čo sme sa v predchádzajúcej časti pokúsili ilustrovať na úrovni správania sa organizmov a ľudí. Oprávnené si však kladieme otázku, aké podmienky musia byť splnené na to, aby sa mohli spomínané stratégie regulovania "živelného" súperivého správania sa uplatniť na trhoch v smere environmentálnej pozitívnosti? Podľa Sterna a kol. (1992) je trhové správanie sa výrazom preferencií, v ktorých pozadí sú postoje a presvedčenia opierajúce sa o hodnotový systém spoločnosti a jednotlivcov. Domnievame sa preto, že rozhodujúcu úlohu v presadení environmentálne pozitívnych stratégií zohrávajú práve sociokultúrne systémy (regióny, národy, komunity). V histórii nájdeme mnohé silné argumenty pre tento rozhodujúci – žiaľ, prevažne negatívny – vplyv. Napríklad, oddeleniu ducha od prírody v židovsko-kresťanskej tradícii sa prisudzuje úloha prapríčiny modernej environmentálnej krízy (White, 1967), rozširovanie kapitalizmu s jeho materialistickými hodnotami a sociálnou a ekonomickou štruktúrou na pozadí protestantskej ideológie (Münz, 1992), či rozširovanie čistej inštrumentálnej racionality Frankfurtskou školou kritickej teórie (Offe, 1985). Pozitívnym príkladom vplyvu sociokultúrnych systémov na environmentálnu stratégiu je posun hodnôt od materialistických k postmaterialistickým v rozvinutých industriálnych spoločnostiach, čo významne prispelo k schopnosti spoločnosti odpovedať na globálnu environmentálnu krízu

pomocou zmierňujúcich stratégií, ktoré sa prejavujú v celkovej zmene štýlu života (Rohrschneider, 1990).

Na príklade pomerne úspešne prebiehajúceho riešenia globálneho problému s plynmi spôsobujúcimi stenčovanie ozónovej vrstvy Zeme ilustruje Stern a kol. (1992) potrebu prepojenia ľudských hodnôt a postojov na všetkých úrovniach, od nízkej – hedonistickej a konformnej, cez strednú úroveň – ipsocentrickú, k najvyššej úrovni – altruistickej a úlohovo orientovanej. V prípade riešenia pozitívneho problému boli identifikované 4 významné faktory:

- rastúci konsenzus vedcov,
- vysoký stupeň strachu v rozvinutých krajinách z možných rizík (napr. rakoviny kože),
- "cvičenie politických svalov", najmä v USA,
- možnosť komerčnej náhrady za škodlivé plyny, čo znamená, že nemusí nastať radikálna zmena v kvalite života ľudí "vzdaním" sa nejakého produktu alebo služby (chladenie, aerosóly).

Vo svetle evolučných dát o charaktere súperivosti a na základe prezentovaných socioekonomických pohľadov sa cítime oprávnení prehodnotiť negatívne onálepkovanie súperivého správania sa v zmysle jeho environmentálnej škodlivosti. Je neúnosné udržať "dramatické" opozičné postavenie súperivosti voči altruistickému a kooperatívnemu správaniu sa. Jednostranné zdôrazňovanie či už súperenia, alebo na druhej strane kooperácie či altruizmu, je artefaktom, vyplývajúcim z preinterpretovania silnej anglo-americkéj kultúrnej tradície. Aj v súčasnej globálnej environmentálnej kríze môže byť hodnota súperivého (trhového) správania sa jasne pozitívna. "Nedostatky" v kapacite trhového mechanizmu na riešenia environmentálnej krízy treba riešiť pomocou citlivých korektívnych prístupov. Idea takýchto korektívnych prístupov je v súlade s celou koncepciou demokratickej sociopolitickej organizácie spoločnosti: demokracia je v skutočnosti druhom "otvoreného dohovoru medzi ľuďmi o tom, že sa chcú dohodnúť". Toto dohovárание sa uskutočňuje prostredníctvom rôznych nástrojov (zákonov, morálky).

Domnievame sa, že sme dostatočne poukázali na to, že v oblasti sociálneho správania sa človeka a sociálnej organizácie spoločnosti sú kľúčové možnosti riešenia súčasnej environmentálnej krízy a že rozhodujúcim regulátorom uplatnenia týchto sociálnych mechanizmov je hodnotové a kultúrne pozadie jednotlivcov aj skupín. Očakávanie jednoduchých riešení jednostranným vyzdvihovaním určitej formy sociálnej interakcie – napr. altruizmu alebo kooperatívnosti – je v protiklade k evolučnej podstate sociálneho správania sa ako takého i k ľudskej spoločnosti a histórii jej organizácie.

Tento príspevok je prepracovanou verziou pôvodného textu autorov, publikovaného v časopise Human Affairs (pozri Literatúra).

Literatúra

- Erdmann, K. H., Kastenholz, H., 1990: Positive Social Behaviour and Environmentally Sound Action. The Present-Day Environmental Crisis Seen from a Human Ecological Standpoint. Paper Presented at the International Symposium "Human Ecology", Bad Herrenalb.
- Kaplan, M. A., 1989: Steps Towards a Democratic World Order. *Int. J. World Peace*, 6, p. 23–44.
- LaRoche, D., Rosová, V., Bianchi, G., Ondrušek, D., 1991: Shaping an Environmentally Sound Personality. Proceedings from the Central European Environmental Seminar. Bratislava, SZOPK, p. 73–74.
- Muller, E. N., 1988: Democracy, Economic Development, and Income Inequality. *American Sociological Review*, 53, p. 50–68.
- Münz, T., 1992: Kresťanstvo a ekologická kríza. *Vesmír*, 71, p. 150–152.
- Offe, C., 1985: New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics. *Social Research*, 52, p. 817–868.
- Reykowski, J., Smolenska, Z., 1980: Personality Mechanisms of Prosocial Behaviour. *Polish Psychological Bulletin*, 11, 4, p. 219–230.
- Roberts, B., 1990: Human Rights and National Security. *Washington Q*, 13, p. 65–75.
- Rohrschneider, R., 1990: The Roots of Public Opinion towards New Social Movements: An Empirical Test of Competing Explanations. *American J. Politic. Sci.*, 34, p. 1–30.
- Rosová, V., Bianchi, G., 1993: Environmental Crisis = Crisis in Social Behaviour? Prosociality Cooperation, Competition, or ? *Human Affairs*, 3, 1, p. 40–45.
- Scott, J. P., 1989: The Evolution of Social Systems. Gordon and Breach Science Publishers, New York.
- Stephens, E. H., 1989: Capitalist Development and Democracy in South America. *Political Sociology*, 17, p. 281–352.
- Stern, P. C., Young, O. R., Druckman, D., 1992: Global Environmental Change: Understanding the Human Dimensions. National Academy Press, Washington.
- White, L., 1967: The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science*, 155, p. 1203–1207.

Príspevok vznikol s čiastočnou podporou grantu VEGA č. 2/4160/97-99 Neurčitost' a zmeny sociálnych identít a význam rizika.

PhDr. Gabriel Bianchi, CSc. (1955), samostatný vedecký pracovník Kabinetu výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, E-mail: kvsbk@savba.sk

PhDr. Viera Rosová, CSc. (1947), samostatná vedecká pracovníčka Kabinetu výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, E-mail: kvsbk@savba.sk